

**ATTITÜDDEIXIS AZ AUDIOVIZUÁLIS FORDÍTÁSBAN
TEGEZÉS, MAGÁZÁS, MEGSZÓLÍTÁS A CSERNOBIL CÍMŰ
MINISOROZAT MAGYAR SZÖVEGVÁLTOZATAIBAN¹**

**ATTITUDE DEIXIS IN AUDIOVISUAL TRANSLATION
WAYS OF ADDRESSING AND T/V FORMS IN HUNGARIAN TEXT
VARIANTS OF THE MINI-SERIES *CHERNOBYL***

DOMONKOSI ÁGNES²

Absztrakt: A tanulmány célja az attitűddeixis legtipikusabb műveleteinek, a tegezés és magázás változatainak és a megszólításhasználatnak a vizsgálata egy angol nyelvű sorozat magyar szövegváltozataiban. Az attitűdjelölő deiktikus elemek mindegyike kultúraspecifikus jelenség, fordításuk minden szövegtípusban kulturális átváltási műveleteket is igényel. A tanulmány a *Csernobil* című minisorozat (HBO, 2019) angol nyelvű eredetijének és magyar szövegváltozatainak teljes feldolgozása révén rámutat, hogy a szinkron és a felirat attitűddeiktikus elemeinek különbségei nem értelmezhetők egyes diskurzusrészletek eltérő megfeleltetéseként, hanem a diskurzushangvétel célnyelvi megalkotásának eltérő stratégiáiba épülnek bele. Az elemzés igazolja, hogy a társas deiktikus elemek alakítása révén mindkét vizsgált szövegváltozat a célnyelvi közönség kognitív környezetéhez igazodó társas jelentésekkel gazdagítja a forrásszöveget, mindkét verzióban működő, a társas viszonyok értelmezését lehetővé tevő fordítás valósul meg.

Kulcsszavak: *audiovizuális fordítás, tegezés, magázás, megszólítási formák*

Abstract: The goal of the paper is to study the most typical operations of attitude deixis, namely the use of T and V forms and addressing practices in Hungarian text variants of an English language mini-series. Attitude deictic elements are culture-specific, thus their translation requires operations of cultural conversion in every text type. Through an analysis of the original English text of the mini-series *Chernobyl* (HBO, 2019) as well as its Hungarian text variants, the paper highlights the fact that differences in attitude deictic elements between the dubbing and the subtitles cannot be simply interpreted as different renderings of particular discourse segments; rather, they are embedded in different strategies of construing discourse tone in the target language. As the analysis shows, through the construal of discourse deictic elements, both text variants under study provide the text with social meanings in accordance

¹ A tanulmány az NKFIH K 129040-es számú pályázatának, valamint az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült.

² DOMONKOSI ÁGNES
Eszterházy Károly Egyetem
Magyar Nyelvészeti Tanszék
3300 Eger, Eszterházy tér 1.
domonkosi.agnes@uni-eszterhazy.hu

with the cognitive environment of the target language audience. Both versions are well-functioning translations allowing for the interpretation of social relations.

Keywords: audiovisual translation, T/V forms, ways of addressing, attitude deixis

BEVEZETÉS

A tanulmány célja az attitűddeixis legtipikusabb műveleteinek, a tegezés és magázás változatainak és a megszólításhasználatnak a vizsgálata egy angol nyelvű sorozat magyar szövegváltozataiban. A *Csernobil* című amerikai–brit televíziós minisorozat (1. Források) az 1986-os, a késői szocializmusban bekövetkezett atomkatasztrófát dolgozza fel, történeti hitelességre törekedve. A megszólítások és a tegezés-nemtegezés szokásrendjét tekintve érdekes kérdés, hogy a magyar szövegváltozatok mennyire képesek a társas viszonyokat úgy megjeleníteni, hogy az illeszkedjen egyrészt a befogadók nyelvi-kulturális normáihoz, másrészt az adott korszak hierarchikus viszonyairól megalkotott képükhöz, esetleges tapasztalataikhoz is, miközben megfelelnek a felirat- és a szinkronszövegek formai és technikai követelményeinek is.

A tanulmány először röviden bemutatja a kutatás kiindulópontjait, az attitűddeixis típusait, az audiovizuális fordítás alapvető sajátosságait és az attitűddeixis fordíthatóságának alapkérdéseit (2.). Ezután tárgyalja az elemzett sorozat sajátosságait és felvázolja a kutatás kérdéseit (3.). Az eredmények ismertetése során a dolgozat külön kitér a tegezés és a nemtegezés kettősségében rejlő lehetőségekre (4.1.), a két forma közötti váltás társas szerepére a vizsgált szövegváltozatokban (4.2.), a nemtegezés változataira (4.3.) és a nominális megszólításokra (4.4.).

1. KIINDULÓPONTOK, ALAPFOGALMAK

1.1. Az attitűddeixis fogalma és szerepei

Az attitűddeixis a kognitív pragmatika fogalomértelmezése szerint olyan nyelvi művelet, amely bevonja a diskurzus értelmezésébe a résztvevők társas világát, vagyis azokat a kontextuális ismereteket, amelyek a beszédhelyzet személyközi viszonyainak a feldolgozásából származnak. (vö. TÁTRAI 2011: 127) Azok a nyelvi jelenségek sorolhatók ebbe a kategóriába, amelyek utalnak a résztvevők szociális identitására, vagy a köztük lévő vagy valamelyikük és egy megjeleníteni kívánt személy, jelenség közötti viszonyra. Verschueren (1999: 20–21) a társas deixis jelenségén belül különbözteti meg a résztvevői szerepeket kijelölő személydeixist és a társas viszonylatok jellegét jelző attitűddeixist.

Az attitűddeixis legtipikusabb eszközei a magyarban a tegezés és a nemtegezés változatai, a nominális megszólítások, címek, rangok, tiszteleti kifejezések, illetve a köszönések használata. Emellett a beszélő önmegjelenítésében, illetve a referenciális jelenet szereplőinek megjelenítésében, azaz a személyekre referálás bármely megoldásában szerepet kaphat a társas viszonyok minősége, jelezve a társas deixis kategóriájának nyitottságát. (TÁTRAI 2011: 135) A használt névmások, főnevek és a vokatívuszi pozíció révén főnevesülő melléknevek változatai, a főnevek specifikussági

szintje, funkcióra, pozícióra, tisztségre utaló szerepük is a társas kapcsolatok sajátosságaival vannak összefüggésben.

Ebben az értelmezésben az attitűddeixis műveletei, a megszólítás és a személyemléítés változatai nem egyszerűen tükrözik vagy megjelenítik a társas kapcsolatok és kommunikációs helyzetek sokféleségét, hanem aktívan, dinamikusan járulnak hozzá azok alakításához.

1.2. Az attitűddeixis szerepe az audiovizuális fordításban

Az audiovizuális fordítás képileg kísért szövegek, filmek és multimediális tartalmak nyelvi összetevőjének fordítását jelenti. Egyes változatai, a szinkronizálás, a feliratozás, a hangalámondás és a hangbemondás különböző technikákat követelnek meg, amelyek hatással vannak a megszülető szövegváltozatokra is. (RANZATO – ZANOTTI 2018) Az audiovizuális fordítás minden típusában érvényes, hogy a hangzó vagy írott szövegek módosításának, az esetleges átalakítási műveleteknek határt szab az állandó mozzanatot jelentő képi kód. (LAKATOS-BÁLDY 2012: 72)

A filmek, sorozatok párbeszédeinek fordításában a hitelesség tekintetében meghatározó szerepe van a társas viszonyok nyelvi alakítási módjainak (WOŹNIAK – HOŁOBUT 2018), a képileg megalkotott szociális szerepviszonyoknak és szociális távolságnak összhangban kell lennie ugyanis a célnyelven nyelvileg megalkotott viszonyokkal és távolsággal.

Az attitűdjelölő deiktikus elemek mindegyike kultúraspecifikus jelenség (VERMES 2004, HELTAI 2013), fordításuk minden szövegtípusban kulturális egyeztető műveleteket igényel. Az audiovizuális fordítás folyamatában a szövegeket szükséges összehangolni a vizuális kóddal, másrészt a célnyelvi kultúra társalgási, párbeszédalkotási gyakorlataival is. A megszólítások, köszönések, az udvariassági formulák, rituálék, szólások, a humor, irónia nyelvi megnyilvánulásai, a káromkodások és a kollokvialis lexikai elemek a nyelvhasználat reáliáiként is értelmezhetők. (LAKATOS-BÁLDY 2012: 76)

HOUSE funkcionális-pragmatikai fordításértékelési modelljében (1997: 107) az attitűddeixis műveletei az interszociális viszonyokat tükröző diskurzushangvétel megalkotásának részeként értelmezhetők. A diskurzushangvétel a kommunikációs partnerek közötti viszonyt, a beszélő és befogadó közötti társadalmi-szociális kapcsolatot, a közöttük lévő szociális távolságot jelzi.

Az attitűddeixis változatainak, a tegezés-magázás és megszólítás kérdéseinek kutatása az audiovizuális fordítások tanulmányozásában is szerepet játszik. Ezen belül is különösen nagy szakirodalma van az angolból a T/V-formákat megkülönböztető nyelvekre fordított filmek vizsgálatának (ULRYCH 1996: 139–60; BRUTI – PEREGO 2008: 11–51; BRUTI – ZANOTTI 2012: 167–92; SZARKOWSKA 2012, BRUTI 2013). Magyar viszonylatban spanyol (LAKATOS-BÁLDY 2012, 2015) és japán (SOMODI 2015a, 2015b) összevetésben vizsgálták a megszólító elemeket az audiovizuális fordításban.

2. A VIZSGÁLAT ANYAGA, A KUTATÁS KÉRDÉSEI

A tanulmány a *Csernobil* című (eredeti címe: *Chernobyl*), 2019-ben bemutatott, öt epizódból álló, Johan Renck rendezésében készült amerikai–brit televíziós minisorozat teljes angol szövegének attitűdjelölő deiktikus műveleteit veti össze a magyar szinkron és a magyar felirat teljes szövegének megfelelő műveleteivel. Az HBO és a brit Sky koprodukciójában készült sorozat témája az 1986 áprilisában történt csernobili atomkatasztrófa, illetve a következmények elhárításával kapcsolatban tett intézkedések.

A jelenleg minden idők egyik legsikeresebb sorozatának tartott filmet Magyarországon már egy nappal a premier után bemutatták, az HBO GO kínálatában magyar szinkronnal és felirattal is elérhető. A szinkron a Mafilm Audio Kft. munkájaként készült Hanák János fordításában, a feliratok fordítása Lunczer Gábor munkája.

A vizsgált fordítások a kulturális reprezentációk, átváltások tekintetében több szempontból is sajátos helyzetet jelentenek. A sorozat fikciós jellegű, de a történelmi eseményeket tekintve átfogó dokumentarista igénnyel, az eredeti szereplők, viszonyok reprodukálásának, hiteles felidézésének szándékával készült. A forgatókönyvíró, Craig Mazin a fellelhető források és dokumentumok szinte mindegyikét feldolgozva, több esetben szinte egy az egyben rekonstruálta az archív felvételeket, vagy a hivatalos jelentésekben elhangzó mondatokat építette be a szövegébe. A sorozat egyik meghatározó sajátosságának tartják ezért az autentikus atmoszférateremtést, amelyben „korhűen, a legutolsó Ladára, tömbösített panelházra és frissen dauerolt frizurára is gondos figyelmet fordítva teremtették újra a nyolcvanas évek Ukrajnáját”. (Soós 2019)

A történetben megelevenedő társas viszonylatok, emberi kapcsolatok tipológiáját tekintve meghatározónak számítanak a munkakapcsolatok, a munkatársi viszonyok. Azon belül megtalálhatók egyrészt a szoros szimmetrikus viszonyok, másrészt a hierarchikus, erősen aszimmetrikus kapcsolatok, illetve a formális helyzetekhez igazodó, kifejezetten hivatalos viszonyok is. Meghatározó a történetben a két főbb szereplő, Scserbina főtitkárhelyettes és Legaszov atomkutató, a politikus és a tudós kapcsolata, amely fokozatosan válik egyre szorosabbá. Az attitűddeixis műveleteit tekintve a társas kapcsolatok megjelenítésében különösen a hierarchikusság fokozatainak megjelenítése kerül előtérbe, illetve a politikai, katonai irányításhoz kapcsolódó nyelvi viszonyok megjelenítése. A munkakapcsolatokon kívül néhány jelenetben családi, párkapcsolati viszonyok, orvos-beteg, ápoló-beteg viszonyok is megjelennek a filmben.

Az elemzés során a teljes szövegben vizsgáltam és kódoltam az összes tegező és nemtegező alakot, azaz a kötött, mondatba épülő megszólításokat, a tegezés és nemtegezés inflexiók morféimakkal jelölt változatait (BRAUN 1988), a megszólító névmásokat (*te, maga, ön*), illetve az apellatívoknak is nevezett (SZARKOWSKA 2012), vokativuszi formák mindegyikét. Az apellatív formák tekintetében megkülönböztettem a keresztnéven szólítás (pl. *Ljudmila*), a vezetékneven szólítás (pl. *Fomin*), a vezeték- és apai néven szólítás (pl. *Valerij Alekszejevics*), a névelemet és státuszjelölő elemet tartalmazó megszólítás (pl. *Fomin főmérnök*), a névelemet és társjelölőt (pl.

Legaszov elvtárs) tartalmazó megszólítások változatait, a státuszjelölő és társjelölő elemek kombinációit (pl. *igazgató elvtárs*), a névelemet, státuszjelölőt és társjelölőt is tartalmazó összetett megszólításokat (pl. *Szitnyikov főmérnökhelyettes elvtárs*), illetve az olyan státuszjelölő (pl. *professzor*) és társjelölő (pl. *uraim, elvtársak*) elemeket, amelyek önmagukban is állhatnak megszólításként. A nominális megszólítások esetében kiemelten vizsgáltam az adott korszakot megidéző *elvtárs* megszólítás kérdését.

Az anyag feldolgozása során a következő kutatási kérdésekre kerestem választ: (i) hogyan jelennek meg nyelvileg a különböző magyar nyelvű szövegváltozatokban az ábrázolt társas viszonyok, hierarchikus szerepek, illetve a társas közelítés, távolítás, érzelmi erősítés változatai, (ii) mennyiben különbözik és miben egyezik meg az attitűddeixis műveleteit tekintve a szinkron és a felirat szövegváltozata, (iii) milyen fordítói stratégiák ismerhetők fel a tegezés-nemtegezés, megszólítások alkalmazásában.

3. EREDMÉNYEK: AZ ATTITŰDDEIXIS VÁLTOZATAI ÉS ALKALMAZÁSÁNAK STRATÉGIÁI

3.1. A tegező és nemtegező formák társas jelentései

Az angoltól magyarra fordított szövegekben az összetettebb, hierarchikusabb társas viszonylatok megjelenítéséhez elengedhetetlen a tegezés és nemtegezés (T- és V-formák³) változatainak alkalmazása (vö. KLAUDY 2017). A fordításban érvényesülhet az eredeti szövegben meglévő társas deiktikus elemek és műveletek (nominális megszólítások, stiláris változatok) funkcionális megfeleltetése; a megjelenített társas viszonyokhoz, hierarchikus szerepekhez, érzelmi váltásokhoz illeszkedő célnyelvi megoldások pedig egyrészt a befogadó kognitív környezethez, másrészt pedig a megjelenített kulturális környezet normáihoz is igazodhatnak.

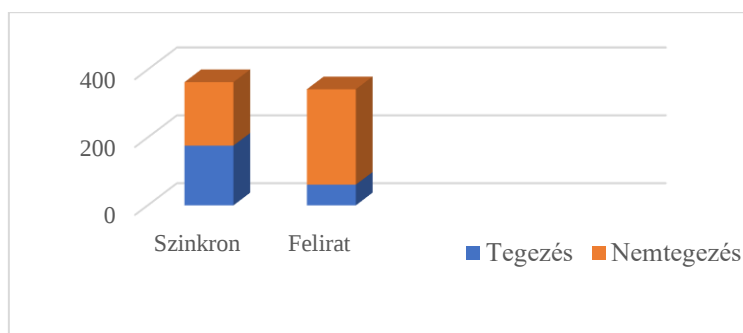
Mindkét vizsgált szövegváltozatban tegeződő formában valósul meg a szoros munkatársi viszonyok, párkapcsolat, szomszédsági viszonyok nyelvi kapcsolattartása; illetve egyaránt nemtegező megoldások jellemzik a szinkront és a feliratot is a formális helyzetek, politikai ülések, hivatalos viszonylatok, orvos-beteg kapcsolat megjelenítésében.

Az eltérő stratégiaválasztást mutatja azonban, hogy a szinkronban kiugróan magasabb a tegező megoldások száma, mint a feliratban (*1. ábra*). A szinkron 363 második személyű formája közel azonos arányban oszlik meg a tegező és nemtegező formák között, a felirat 342 2. személyű megnyilatkozásából viszont csak 61 tegező formájú.

A nagymértékű eltérést a néhány meghatározó viszonytípusban választott különböző fordítói stratégia okozza. A szinkron az erőteljesen hierarchikus munkatársi viszonyok ábrázolásában a fölérendelt fél megnyilatkozásait nem kölcsönös T-vel

³ BROWN – GILMAN (1960) klasszikus tanulmánya nyomán a beszédpartnerre való utalás kétválasztásos differenciálódásának szokásos jelölése, a francia tu/vous alapján. A T-formához tipikusan bizalmasabb, a V-formához távolságtartóbb, hivatalosabb értéktulajdonítás társul.

adja vissza; a főlérendeltek részéről tipikusan a katonai vezényszavak, parancsok is tegező formában hangzanak el. A feliratban ezekben a helyzetekben kölcsönös V szerepel, tipikusan *maga* névmással kiegészülve.

1. ábra

A tegezés és nemtegezés aránya a magyar szövegváltozatokban

A főnöktől az alacsonyabb beosztásúhoz címelve semleges közlésekben is megmutatkozik ez az eltérés (1a.), emellett azonban az olyan dühös, indulatos közlések, amelyek esetleg a tegező formára való váltást is indokolhatnák (1b.), szintén ebbe az eltérő megfeleltetési stratégiába épülnek be:

- (1) a. *Have you called Fomin?*
szinkron: **Felhívtad** Fomint?
felirat: *Fomint már felhívta?*
- b. *What's wrong with you?*
szinkron: **Eszednél vagy?**
felirat: *Mégis mi baja van magának?*

A felrobbant reaktor tetejére felküldött katonákkal Tarakanov tábornok a szinkronban mindvégig tegező, a feliratban magázó formát használ. Ennek egyrészt biztatást, bátorítást kifejező, közelítő funkciója is van, másrészt a parancsok, utasítások közvetlenségét is erősíti:

- (2) *The Soviet people have had enough of this accident. They want us to clean it up, and we are entrusting you with this serious task.*
szinkron: *A szovjet népnek elege van ebből a balesetből. El kell takarítanunk, és most **rátok** hárul ez a súlyos feladat.*
felirat: *A szovjet népnek elege van ebből a balesetből. Azt akarják, hogy takarítsuk el, mi pedig komoly feladatot bízunk **magukra**.*

A fölülről lefelé történő kommunikáció T/V-stratégiáival összhangban a szinkron szöveg él az alárendelthez forduló közlésekben, erőteljes parancsokban, felszólításokban

a tegező forma lekezelést kifejezni képes szerepével. Ezt a társas jelentést mutatja például az a jelenet, amelyben Scserbina, a minisztertanács elnökhelyettese parancsot ad a pilótának, hogy repüljön a felrobbant reaktor felé:

- (3) *Get us over that building, or I'll have you shot.*
szinkron: *Ha nem repülsz fölé, lelövetlek!*
felirat: *Repüljön az épület fölé, vagy lelövetem magát!*

A T/V-aszimmetria életkori viszonyoktól való függését mutatja, hogy az evakuálást végrehajtani igyekvő fiatal katonát az annak ellenálló 82 éves nő a szinkron változatban tegezi (3). Ez a megoldás is illeszkedik abba az eltérésbe, hogy a szinkron a T-forma társas jelentéseinek jóval több változatát érvényesíti:

- (4) *Do you know how old I am?*
Tudod, hogy hány éves vagyok?
Tudja maga, hány éves vagyok?

A szinkron a munkatársak közötti tegeződés szolidaritásjelölő szerepére is épít. A hangzó változatban Fomin, az erőmű főmérnöke tegezve fordul helyetteséhez, miközben a felirat magázó formát alkalmaz, azonban nominális megszólításként az angol eredetivel egyezően mindkét változatban vezetéknevi megszólítás szerepel:

- (5) *Sitnikov, you are a nuclear engineer so am I.*
szinkron: *Szitnyikov, nukleáris mérnök vagy, akárcsak én!*
felirat: *Szitnyikov, maga nukleáris mérnök, ahogy én is!*

A szinkron jóval több T-formát alkalmazó fordítói stratégiája azzal is együtt jár, hogy számos aszimmetrikus, nem reciprok megszólítási helyzet érvényesül benne. Bár ez a mai magyar megszólítási gyakorlatokat ismerő befogadók normája szerint nem tipikus helyzet, a nem kölcsönös megszólítások mégis alkalmasnak tűnnek a sorozatban megjelenített társas viszonyok érzékeltetésére, mert érzelmi hatásuk révén éppen a korszakra jellemző hierarchikus kiszolgáltatottságot, tehetetlen alárendelt szerepeket képesek érzékeltetni.

A szinkronban megvalósuló kölcsönösen tegeződő munkatársi viszonyok (pl. az Uljana Komljuk atomenergetikai kutató és egy másik kutatóintézetben dolgozó kolléganője közötti telefonhívás) a nyelvi szolidaritás megteremtésével a célnyelvi gyakorlat aktuális normáját mutatják fel.

3.2. A nemtegezés és tegezés közötti váltás társas jelentésének stratégiai

A tegezés és nemtegezés társas jelentéseinek érvényesítése a két lehetőség közötti váltásokban is kimutatható. A szinkron több esetben is él a V-ről T-re váltással mint az érzelmi közelítés eszközével. Scserbina az erőmű dolgozóit önfeláldozásra

buzdító beszédében, a lelkesítés közben a szinkron verzióban áttér a tegezésre, az erőteljes nyelvi közelítéssel fokozva a közlés meggyőző erejét:

- (6) *You will do it, because must be done. (...) But I'm making my peace with it. And now you make yours. And go into that water!*
 szinkron: **Meg fogják tenni, mert muszáj.** (...) *De megbékéltem, tegyetek ti is így! Menjete be oda!*
 felirat: **Megteszik, mert meg kell tenni.** (...) *De belenyugszom, ahogy most Önöknek is bele kell. Menjenek be a vízbe!*

A történet meghatározó mozzanata, hogy a két főszereplőnek, Valerij Legaszovnak, a Kurcsatov Intézet atomenergetikus igazgatóhelyettesének, illetve Borisz Scserbinának, a minisztertanács elnökhelyettesének, a válsághelyzet kutató és politikus vezetőjének a kapcsolata egyre szorosabbá, bizalmasabbá válik. Az angol szövegben ezt a keresztnéven való szólításra váltás érzékelteti, amely először egy olyan jelenetben történik meg, amelyben Scserbina a baleset következményeinek a saját sorsukra való hatásáról kezdeményez beszélgetést:

- (7) *Well... In a sense it would seem we've gotten off easy then, Valery.*
 szinkron: *Hát, akkor úgy tűnik, mi egész jól megúsztuk, barátom!*
 felirat: *Nos, mi azért mondhatni, könnyen megúsztuk, Valerij!*

A kapcsolat bizalmasabb válását a felirat az angol szöveghez hasonlóan a keresztnéven szólítással érzékelteti. Mivel a célnyelvi kultúrában a keresztnéven szólítás szerep nem jelent ilyen mértékű bizalmasságot, semleges, magázódó viszonyban is elképzelhető: a szinkron a *barátom* nominális megszólítással érzékelteti a társas távolság csökkenését. A szinkronban ettől a mozzanattól kezdve mindvégig következetesen tegeződő viszonyban van a két szereplő (vö. HELTAI 2013: 41), a feliratban azonban ennek a jelenetnek nincsen a T/V-választást meghatározó szerepe, a kutató és a politikus végig nemtegező viszonyban marad. A feliratban a közeledést a keresztnévi megszólítások, illetve a szöveg korábbi részében előforduló *ön* megszólító névmás helyett a következetesen alkalmazott *maga* jelzi.

- (8) *For god's sake, Boris – you were the one who mattered the most.*
 szinkron: *Az isten szerelmére, Borisz! Te voltál az, aki a leginkább számított.*
 felirat: *Az isten szerelmére, Borisz! Maga számított itt leginkább.*

A sorozat orosz nyelvű feliratos változata ebben a tekintetben ugyanazt a stratégiát alkalmazza, mint a magyar szinkron, az eddig magázó viszonyban lévő szereplők a keresztnévi megszólítást alkalmazó jelenettől kezdve tegeződnek.⁴

⁴ A sorozat orosz nyelvű feliratozásának T/V-viszonyairól kapott adatokért köszönettel tartozom Heltai Pálnak.

A két főszereplő viszonyának alakulásában, még a sorozat első részében egy alkalommal reflektált helyzetben is előkerül a V-formáról T-re történő váltás problémája. A tudós a veszélyhelyzet mértékére figyelmeztető megnyilatkozásában, felindult lelkiállapotban, éppen megpillantva a lángoló atomerőművet keresztnéven szólítja a politikust, aki pedig határozottan elutasítja azt. A feliratban ez a műveletek egyszerű megfeleltetéseként, míg a szinkronban tegezésre váltásként értelmezve jelenik meg:

- (9) – *Boris...*
 – *Don't use my name!*
 szinkron: – **Hallgass rám!**
 – **Ne tegezzen!**
 felirat: – **Borisz...**
 – *Ne használja a nevem*

A fordításokban megmutatkozó eltérés részben valószínűleg visszavezethető arra a tényezőre, hogy a képi, hangzó és írásbeli kódok együttműködése miatt a feliratban kevésbé érvényesíthető az átértékelés, honosítás stratégiája (vö. LAKATOS-BÁLDY 2012), másrészt azonban összhangban van a tegezés-magázás dinamikájának a szinkronban erőteljesebben jelenlévő megoldásaival is.

3.3. A nemtegezés változatai

Napjaink magyar megszólítási gyakorlataiban a nemtegező viszonyon belül elkülönül a *maga* és az *ön* megszólító névmások társas jelentése. (DOMONKOSI 2017) A szinkron és a felirat egyaránt alkalmazza mindkét megszólító névmást, azonban eltérő gyakorisággal és részben eltérő stratégiákba illeszkedve. A két névmás használati módjai és megítélése nem egységesek a célnyelvi beszélőközösségben. Társas jelentésüket tekintve meghatározó mozzanat azonban, hogy a *maga* a nemtegezésen belüli bizalmas viszonyt jelent, keresztnévvel kiegészülve inkább ez használatos, tipikusan a fölérendelt fél használja, és bántó, sértő közlésekbe épülve is inkább ez a változat fordul elő. Az *ön* változat távolságtartóbb, de tiszteletadóbb is egyben, a formális, hivatalos viszonylatok megszólító névmása.

A szinkron és a felirat szövegváltozatai egységesek abban a tekintetben, hogy a kifejezetten hivatalos, formális helyzetekben, a fölérendelthez szólva mindkettő az *ön* változatot használja. Gyatlov, az erőmű főmérnökhelyettese mindkét változatban önöző formában menti fel az igazgatót a felelősség alól:

- (10) *No one can blame you for this, Director Bryukhanov!*
 szinkron: **Önt** nem hibáztathatják, igazgató elvtárs!
 felirat: **Önt** senki sem hibáztatja, Brjukanov igazgató úr!

A nemtegezés lehetőségeit tekintve abban is megegyeznek a szövegváltozatok, hogy a munkatársak közötti egyenrangú, de mégis eltérő szerepeket megjelenítő kapcsó-

latokban kölcsönösen magázó helyzeteket alkalmaznak. Így például Legaszov és Homjuk esetében a férfi és nő közötti kapcsolat, a szoros együttműködés ellenére a befogadó célnyelvi gyakorlathoz igazodva indokolja a nemtegező és azon belül magázó forma használatát:

- (11) *You told me to find out what happened.*
 szinkron: **Maga** azt mondta, tudjam meg, mi történt!
 felirat: **Maga** mondta, hogy derítsem ki mi történt!

A névmásválasztás tekintetében a felirat néhány esetben olyan hivatalos helyzetekben is a *maga* formát érvényesíti, amikor a szinkron a formálisabb *ön* változatot. Ilyen például Scserbina és Legaszov legelső párbeszéde (12) vagy az utolsó részben a tárgyalás néhány jelenete.

- (12) *You're an expert on RBMK-reactors, correct?*
 szinkron: **Ön** az RBMK-reaktorok szakértője, igaz?
 felirat: **Maga** az RBMK-reaktorok szakértője, igaz?

A *maga* névmás előfordulásainak száma a feliratban több mint kétszerese a szinkronénak. Ennek egyik meghatározó oka az a már a tegezés és magázás megoszlásánál ismertetett jelenség, hogy számos, a szinkronban tegező kapcsolat a feliratban a nemtegezés magázó változataként valósul meg.

A *maga* névmás előfordulásának a szinkronban és a feliratban megmutatkozó kiugróan magas eltéréséhez az is hozzájárul, hogy a felirat olyan helyzetekben is hangsúlyosan szerepelteti, ahol a szinkron – bár egyértelműen magázó közlésbe épülve – a névmást kihagyó formákkal él. Csarkov a KGB elnökhelyetteseként a sorozat csúcspontjának egyik párbeszédében mindkét szövegváltozatban magázó formában vádolja Legaszovot, de a *maga* névmás csak a feliratban jelenik meg nyomatékos pozícióban:

- (13) *...but what I want the most is for you to know that I know. You're not brave. You're not heroic. You're just a dying man who forgot himself.*
 szinkron: Csak azt akarom, hogy tudja, hogy tudom, nem bátor, nem hősiesség, csak haldoklik és elragadtatta magát.
 felirat: (...) leginkább azt szeretném, hogy tudja – én tudom. **Maga** nem bátor. **Maga** nem hősiesség. **Maga** csak egy haldokló ember, aki megfedkezett önmagáról.

Az önözés és magázás eltérő társas jelentései hozzájárulnak mind a felirat, mind a szinkron társas dinamikájának működéséhez, a feliratban a gyakoriság miatt a nemtegezés semlegesebb, illetve bizalmasságot kifejező lehetőségeire is építve.

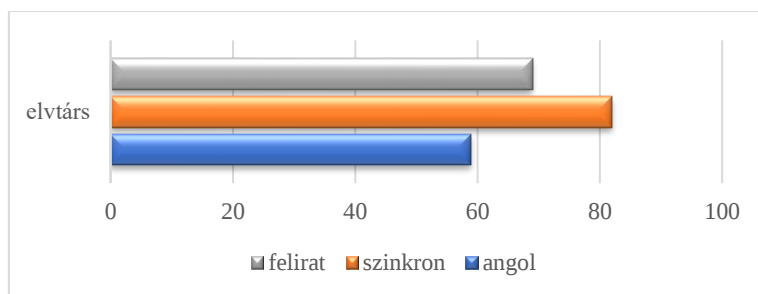
3.4. A nominális megszólítások változatai

A sorozat angol szövegének nominális megszólításait tekintve a keresztnéven és vezetékneven szólítás mellett, a hivatalos helyzetek sokasága miatt elsősorban a formális, pozícióra utaló elemek érvényesülnek. Az angol szöveg a megjelenítés hitelessége, az ábrázolt szovjet világ életszerűségének megteremtése érdekében a nominális megszólításokat tekintve két elidegenítő jellegű, atmoszférateremtő nominális megszólítási módot is alkalmaz. Az egyik az orosz tovariscs 'elvtárs' (vö. OSVÁTH 2007) megfelelőjének, a *comrade* megszólításnak az alkalmazása. Ez a megszólítás az angolban speciális konnotációval használatos, egyik tipikus társas szerepe a kommunista diktatúrák világának megidézése. (vö. DEAN 2017)

A másik ilyen, a szovjet világot megidéző, bár az angol szövegben viszonylag kis számban alkalmazott megszólítási mód a *keresztnév + apai név* kettősén történő szólítás. Ez a megszólítási mód minden szintéren nagyon elterjedt, bizonyos mértékű közelséget feltételez, ugyanakkor udvarias, tisztelettudó, tehát alkalmazható magasabb beosztású kollégával, tanárral szemben is. Ezt a bizalmas tiszteletadást fejezi ki a használata például abban a jelentben, amikor Csarkov, a KGB elnökhelyettese a Bécsben sikerrel szereplő Legaszovnak gratulál.

- (14) *I don't think there's anything humble about you, Valery Alexeyevich.*
szinkron: *Ugyan kérem, ne játssza meg magát, **Valerij Alekszejevics!***
felirat: *Ne szerénykedjen nekem, **Valerij Alekszejevics.***

Az *elvtárs* megszólításnak a különböző szövegváltozatokban való előfordulási arányát tekintve sajátos, hogy a magyar verziókban jóval több szólításként és említésként is a száma (2. ábra), ugyanis a magyar változatok az adott történelmi és társas közeget jobban ismerő, arról még részben emlékekkel rendelkező közönségnek készülnek, amelynek számára az adott helyzet a politikailag motivált megszólítások révén válhat hitelessé. A megjelenítettől eltérő nyelvi közeg ellenére a fordítás az adott szempontból mégis nagyon hasonló szociokulturális háttérrel rendelkező befogadó környezet számára készül, így az *elvtárs* elem gyakoriságában egy sajátos „visszahonosítási” műveletet feltételezhetünk. (vö. HELTAI 2008: 64–65)

2. ábra

Az *elvtárs/comrade* megszólítás előfordulása

A szinkron még a feliratnál is több esetben él az *elvtárs* elem betoldásának vagy az arra való cserének a műveletével, minden esetben a korszakhoz hívebben mutatva be a társalgási gyakorlatokat, hiszen az elvtársozás a igazgató (10) és a professzor (15a) megszólításában, illetve egy értekezlet megnyitásában (15b) is szokásos formaként érvényesült a megjelenítetthez részben hasonló társadalmi viszonyok között. A szinkron a jelenkori célnyelvi norma mellett tehát a kései szocializmus viszonyrendszereiről, megszólítási szokásairól meglévő emlékeket, sematikus tudást is aktiválja:

- (15) a. *All right, professor. Professor Legasov!*
szinkron: *Készen állnak, professzor elvtárs! Legaszov elvtárs!*
felirat: *Professzor úr, már várják Önt! Legaszov professzor!*

b. *Gentlemen, welcome!*
Jó estét, elvtársak!
Uraim, üdvözlöm önöket!

Ahogy a példák jelzik, a magyar változatokban az *elvtárs* önállóan, névelemmel és státuszjelölő elemmel kiegészülve is előfordul. A szinkronban emellett olyan, a használatban kevésbé jellemző kombinációk is szerepelnek, amelyekben névelem és pozíciójelölő elem egyaránt áll mellette: *Garanyin főtitkárhelyettes elvtárs*, *Formin főmérnök elvtárs*. Ezek a többelemű megszólítások a magyar szinkron átalakító műveletei révén jönnek létre, az *elvtárs* elem átfogó, nagyon széleskörű használatának stratégiája révén:

- (16) *Deputy Secretary Garanin.*
szinkron: *Garanyin titkárhelyettes elvtárs!*
felirat: *Garanyin főtitkárhelyettes!*

A magyar verziókban így összességében nemcsak több *elvtárs* megszólítás szerepel, hanem jóval többféle változatban, kombinációban fordul elő. Bár összességében a szinkron gazdagabb ennek a formának a változataiban, az *elvtársnő* variációi (*elvtársnő*, *atomfizikus elvtársnő*, *Homjuk elvtársnő*) a feliratban fordulnak elő néhány alkalommal.

A szinkronba betoldott *elvtárs* megszólítások annak ellenére is jóval magasabbá teszik ezeknek a formáknak a számát, hogy néhány esetben a terjedelmi korlátok miatt elmarad a szóbeli magyar szövegből az apellatív megszólítás.

- (17) *I'm a career party man. You should watch your tone, Comrade Legasov.*
szinkron: *Vigyázzon mit mond, én magam is pártkader vagyok!*
felirat: *Vigyáznia kéne mit mond, én is párthivatalnok vagyok, Legaszov elvtárs!*

Mind az angol, mind a magyar szövegváltozatok nagy számban tartalmaznak pusztá vezetéknéven szólítást (5). Ezek az apellatív formák a célnyelvi gyakorlatban szokot-

lannak, illetve kifejezetten bántónak, sértőnek számítanak, az adott hierarchikus helyzetek (18) megjelenítésében mégis hitelesnek hatnak.

(18) *Legasov, is there another way to do this?*

szinkron: *Van más mód, **Legaszov?***

felirat: *Van másik módszer, **Legaszov?***

A keresztnéven szólítás lehetséges szerepei a tegezés és magázás változatainak tárgyalása során már szóba kerültek, további lehetőséget jelent az érzelmi viszonyulások kifejezésében a becézett megszólítások használata. Ljudmila és Vaszilij Ignatyenko búcsújelenetének érzelmi telítettségét jelzi, hogy párbeszédük nagy része becéző megszólításokból épül fel (pl. *Vása, Ljusza*) minden szövegváltozatban. A becézett változat érzelmi közeledést kifejező szerepe mutatkozik meg akkor is, amikor egy sikeres akció után – minden szövegváltozatban – Scserbina *Valerának* szólítja Legaszovot.

A nominális megszólítások összetett társas jelentésük révén a szerepviszonyok azonosításában és az érzelmek kifejezésében is szerepet játszanak. Az egyes szövegváltozatok sajátosságait tekintve meghatározó az a tényező, hogy az angol szöveg elidegenítő, atmoszférateremtő elemek révén is megjeleníti a társas viszonyokat, a magyar változatok pedig a célnyelvi befogadók tapasztalataihoz igazítják a megszólítási gyakorlatokat.

ÖSSZEGZÉS

A *Csernobil* című minisorozat magyar szövegei attitűdjelző deiktikus elemeinek vizsgálata azt igazolja, hogy mind a szinkron, mind a felirat megoldásai a célnyelvi közönség kognitív környezetéhez igazodó társas jelentésekkel gazdagítják a forrás-szöveget, mindkét verzió megfelelően működő, a társas viszonyok értelmezését lehetővé tevő audiovizuális szöveget teremt.

A két magyar szövegváltozat társas deiktikus elemei között meghatározó különbség van. A szövegvariánsok közötti eltérések elemzése azt mutatja, hogy az attitűdjelző deiktikus elemek nyelvi megoldásai nem értelmezhetők egyes diskurzusrészek eltérő megfeleltetéseként, hanem a szinkron és a felirat esetében is a diskurzushangvétel célnyelvi megalkotásának következetesen eltérő stratégiáiba épülnek bele. Az eltéréseknek csak egy része vezethető le az audiovizuális fordítás típusainak sajátosságaiból (pl. apellatív megszólítások kimaradása a szinkronból). A szinkron attitűdjelző stratégiájára az jellemző, hogy jobban igazodik az ábrázolt korszakról való megszólítási tapasztalatokhoz, sémákhoz, erőteljesebben él a tegezés-nemtegezés, illetve az apellatív megszólítások érzelemkifejező szerepével is.

Az audiovizuális fordítás műfaji eltéréseinek tekintetében érdekes lehet az a kérdésfelvetés, hogy a szinkronban választott dinamikusabb, a váltásokkal jobban élő, az eredeti szöveg nyelvi megoldásaitól jobban eltérő, részben honosító, részben a történeti hitelesség és az atmoszféra megteremtéséhez is hozzájáruló elemek, illetve

a feliratnak a forrásnyelvi szöveghez jobban ragaszkodó megoldásai mennyiben tekinthetők tipikusnak ugyanazon filmek eltérő feliratozása és szinkronja esetén.

Az audiovizuális fordítás és az attitűdjelölő elemek összefüggéseit tekintve fontos belátás az is, hogy a képi kód révén megjelenített társas viszonyokkal való összhang előfeltétele miatt a feliratozásban és a szinkronban a fordítás más típusainál erőteljesebben szükség van a társas jelentések felismerésének és alkalmazásának fordítói kompetenciájára.

FORRÁS

- [1] A *Csernobil* a Magyar Filmadatbázisban: <https://www.mafab.hu/movies/chernobyl-323732.html> (letöltve: 2020. május 10.).
- [2] A film forgatókönyve: <https://nofilmschool.com/Download-the-Chernobyl-Script-PDF> (letöltve: 2020. május 10.).

IRODALOM

- [1] Braun, Friderike (1998). *Terms of Address. Problems of Patterns and Usages in Various Languages and Cultures*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- [2] Brown, Roger, Gilman, Albert (1960). The Pronouns of Power and Solidarity. In Sebeok, Thomas A. (ed.) *Style in Language*. Cambridge: MIT Press, pp. 253–276.
- [3] Bruti, Silvia, Perego, Elisa (2008). Vocatives in Subtitles: A Survey Across Genres. In Taylor, Christopher (ed.) *Ecolingua. The Role of E-Corpora in Translation and Language*. Trieste: Università di Trieste, pp. 11–51.
- [4] Bruti, Silvia, Zanotti, Serenella (2012). Orality Markers in Professional and Amateur Subtitling: The Case of Vocative and Address Pronouns. In Buf-fagni, Claudia, Garzelli, Beatrice (eds.) *Film Translation from East to West. Dubbing, Subtitling and Didactic Practice*. Bern: Peter Lang, pp. 167–192.
- [5] Dean, Jodi (2019). *Comrade. An Essay on Political Belonging*. London, UK: Verso.
- [6] Domonkosi Ágnes (2017). A nyelvi kapcsolattartás alapformái. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) *A magyar nyelv jelene és jövője*. Budapest: Gondolat Kiadó, pp. 279–298.
- [7] Heltai Pál (2008). Kulturálisan kötött kifejezések visszafordítása az „Under the Frog” című regényben. *Fordítástudomány* 10. évf., 2. szám, pp. 61–75.
- [8] Heltai Pál (2013). Kultúraspecifikus kifejezések és reáliák. *Fordítástudomány* 15. évf., 1. szám, pp. 32–54.

- [9] House, Juliane (1997). *Translation Quality Assessment: A Model Revisited*. Tübingen: Narr.
- [10] Klaudy Kinga (2017). A célnyelvi norma változásának nyomon követése egy Agatha Christie-regény újrafordításának elemzésével. *THL2* 1–2. szám, pp. 168–181.
- [11] Lakatos-Báldy Zsuzsanna (2012). Kulturális reáliák a filmfordításban, különös tekintettel a nyelvhasználat reáliáira. In Dróth Júlia (szerk.) *Szaknyelv és szakfordítás*. Gödöllő: Szent István Egyetem, Nyelvi Központ, pp. 69–86.
- [12] Lakatos-Báldy Zsuzsanna (2015). Az audiovizuális fordítás sajátosságai és a filmfordítás mint interkulturális kommunikáció. *Apertúra* <http://uj.apertura.hu/2015/tel/lakatos-baldy-az-audiovizualis-forditas-sajatossagai-es-a-filmforditas-mint-interkulturalis-kommunikacio/> (letöltve: 2020. május 10.).
- [13] Osváth Gábor (2007). *Tovariscs, elvtárs, tongzhi: jelentés és társadalom. Szakmai Füzetek* Budapest: Budapesti Gazdasági Főiskola Külkereskedelmi Főiskolai Kar, pp. 112–116.
- [14] Ranzato, Irene, Zanotti, Serenella (2018). If You Can't See It, You Can't Be It: Linguistic and Cultural Representation in Audiovisual Translation. In: Ranzato, Irene, Zanotti, Serenella (eds.): *Linguistic and Cultural Representation in Audiovisual Translation*. New York: Routledge, pp. 1–8.
- [15] Somodi Júlia (2015a). *Megszólítások pragmatikája japán–magyar összevetésben. A japán apellatív megszólítások fordításának vizsgálata magyar filmszövegekben*. Doktori disszertáció (kézirat), Budapest: ELTE.
- [16] Somodi Júlia (2015b). Az interperszonális viszonyok alakulása a filmfordításokban az apellatív megszólítások fordítási stratégiájának tükrében. In Farkas Ildikó, Sági Attila (szerk.) *Kortárs Japanológia I.* Budapest: L'Harmattan Kiadó, pp. 130–149.
- [17] Soós Tamás (2019). Hogyan lett a Csernobil az elmúlt évek legfontosabb sorozata? *ART7 Művészeti Portál* 2019. július 16., <https://art7.hu/film/csernobil-hbo/> (letöltve: 2020. május 10.).
- [18] Szarkowska, Agnieszka (2013). *Forms of Address in Polish-English Subtitling*. Berlin: Peter Lang.
- [19] Tátrai Szilárd (2011). *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- [20] Ulrych, Margherita (1996). Film Dubbing and the Translatability of Modes of Address. Power Relations and Social Distance in The French Lieutenant's Woman. In: Heiss, Christine, Bollettieri Bosinelli, Rosa Maria (eds.) *Traduzione multimediale per il cinema, la televisione e la scena*. Bologna: Clueb, pp. 139–160.

- [21] Verschueren, Jeff (1999). *Understanding Pragmatics*. London, New York, Sydney, Auckland: Arnold.
- [22] Woźniak, Monika, Hołobut, Agata (2018). Politeness Goes to the Scaffold: Forms of Address in Polish and Italian Translations of Tudor Films and Television Series. In Ranzato, Irene, Zanotti, Serenella (eds.) *Linguistic and Cultural Representation in Audiovisual Translation*. New York: Routledge, pp. 46–58.